

Tóth István (1944) ókortörténész, a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének docense. Kutatási területe a római történelem és vallástörténet. Társ szerzője a 2000-ben megjelent *Római epigráfia* című könyvnek (University Press, Pécs).

Mithras, a misztériumok istene?

Tóth István

„Mindent tudok hát, drága herceg,...
csak azt nem tudom, ki vagyok.”
(Francois Villon)

A Krisztus születése utáni évszázad a Mediterráneum legnagyobb szabású vallási átalakulásának időszaka volt. Ebben az évszázadban épült fel a római államvallás talán legfontosabb temploma: az istenek összességének kultuszhelyéül szolgáló *Pantheon*; ekkor terjednek el robbanásszerűen a keleti vallások az egész Birodalomban; és természetesen ez volt Jézus, Péter és Pál apostol évszázada is.

E hatalmas átalakulási folyamat – amelynek kiindulópontjául a területenként, kulturális régióként elkülönülő sokistenhitű vallások, végpontjánál pedig a monoteista kereszténység egyetemessége áll – egyik jelentős mellékszereplője volt a filozofikus tanokat hirdető, görögös misztérium-szertartásokat gyakorló, túlnyomórészt latin nyelven tisztelt, iráni nevet viselő, de jellegzetesen Európához kötődő Mithras-kultusz.

Az isten neve – ‘Mithra’ alakban – az indoeurópai mitikus vallásosság legősibb, igen széles körben elterjedt rétegéből származik. Ismerik az ind eposzok ugyanúgy, mint az iráni Avesta himnuszai, az örmény legendák ugyanúgy, mint a Pontus-vidéki királyok névadási hagyományai (Mithridates). Ám ennek az indo-iráni istenalaknak – a nevéen kívül – semmilyen kimutatható köze nincs a Kr. u. 1. században megjelenő római császárkori misztérium-istenséghez. Ráadásul ez utóbbinak a neve már nem is Mithra, hanem a görögös személynév-képzővel ellátott ‘Mithras’ volt. Ez a név a Római Birodalomban az 1. század végén bukkan fel: *Deus Sol invictus Mithras*, azaz ‘Mithras, a legyőzhetetlen Napisten’ formában.

A vallás létrejöttének körülményeiről, semmiféle kézzelfogható adattal nem rendelkezünk. Nem ismerjük a vallás kialakulásának sem helyszínét, sem idejét, sem a társadalmi közeget, amelyben született. Amit tudunk, az nagyon meglepő.

Kr. u. 90-100 körül, szinte azonos időben bukkannak fel a kultusz legkorábbi, biztosan keltezhető emlékei Róma városában, a pannoniai Carnuntumban (Petronell-Carnuntum, Ausztria), az Al-Duna menti Novae-ben (Svi̇tov, Bulgária) és a germániai limes mellett (Heddernheim – Frankfurt am Main, Németország). Ezek az emlékek a birodalmi adminisztráció (Róma, Novae) és a hadsereg (Carnuntum, Heddernheim) köréből származnak, és teljesen kifejlett formában mutatják be a kultuszt, illetve az annak középpontjában álló istent.

Egy fél évszázad elmúltával, a 140-es években a kultusz szentélyei már Britanniától az Eufratesig sűrűn berajzolható pontokkal töltik be a Birodalom térképét. Az egyetlen sajátlagos mozzanat, hogy ezek a pontok a Birodalom latinul beszélő felében tízszer sűrűbben fordulnak elő, mint a görög nyelvterületen. A keleti – görögül beszélő – Birodalom-félben is főképpen a katonai és adminisztratív központokból, tehát a latin nyelvű góccokból ismerjük a Mithras-kultusz dokumentumait.

A kultusz elterjedése nemcsak időben ment végbe hihetetlenül gyorsan – hiszen alig két emberöltőt vett igénybe –, rendkívül meglepő a külsőségek elképesztő egységessége is. A szentélyek építésmódja, csillagászati tájolása, belső funkcionális elrendezése egymástól több ezer kilométernyire is megegyező. Nem csekély egyezésekről van szó: a szentélyeket barlangba, domboldalba vágva,

ennek hiányában föld alá mélyesztve alakították ki, tájolni az adott helyszínen érvényes csillagászati törvényeknek megfelelően tájolták, belső terület pedig egy, mind a görög, mind a római szentélyépítési hagyományoktól különböző alaprajzi séma szerint képezték ki. Egy-egy Mithras-szentély semmilyen más antik építménnyel össze nem téveszthető, de egymásra minden részében nagyon hasonlító épület volt.

Ugyanez a helyzet az ábrázolások tekintetében is. A minden szentélyben (gyakorta több példányban is) megtalálható bikaölés-kép – tíz-tizenkét figurából álló, igen szoros, feszített kompozíció – egy-egy Róma-városi vagy al-dunai táborhelyi példányát ugyanúgy csak a művész/kőfaragó tehetsége, mesterségbeli tudása külön-

Az intercisai Mithras-relief (Intercisa Múzeum, Dunaújváros, Keszi Tamás felvétele)

bözteti meg egymástól, mint egy Maultbertsch-Golgotát a falusi búcsúk olajnyomataitól. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a *tauroktónia*, azaz a bikaölés mellett legalább harminc, egymással rendszerszerű kapcsolatban álló, bonyolult kompozíciójú – számunkra többé-kevésbé teljesen érthetetlen – képtípus egyezik meg egymással a Birodalom minden végében, akkor nyilvánvalóan csak arra a következtetésre juthatunk, hogy mindeme egybecsengések mögött egy, a kultusz megszületésekor ható, igen erős rendezőerőnek kellett állnia. Ennek a rendezőelvnek tartalmaznia kellett a képek háttérét alkotó gondolati rendet, az abból következő erkölcsi, „teológiai” rendszert, az erre épülő és ugyancsak egységes liturgiát, ünneprendet és a mindezeknek alárendelt építészeti, ikonográfiai stb. felszín részletekbe menő kidolgozását.

Mindebből ma csak a felszínt ismerjük, a mélyebb rétegekről gyakorlatilag semmit sem tudunk. Némi torzítással, nagyjából az a helyzet, mintha meg akarnánk fejteni a Golgota-jelenetet, vagy az Utolsó vacsora ábrázolásának értelmét, de úgy, hogy közben a teljes Újszövetségből és az elmúlt kétezer év keresztény irodalmi utalásaiból egy betűt sem ismernénk...

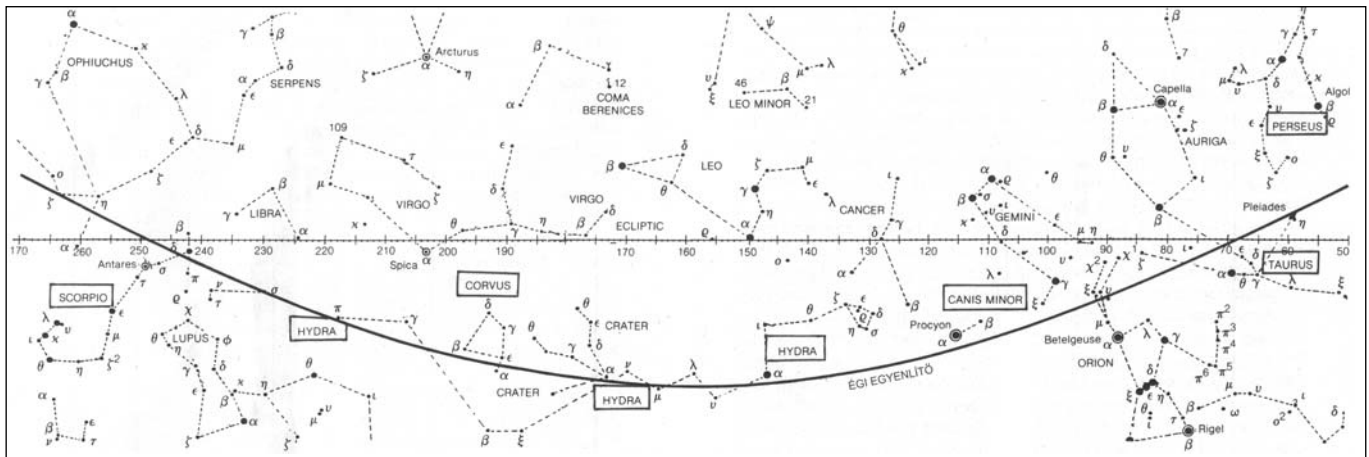
* * *

A kép természetesen nem ennyire sötét. A kultusz legfontosabb ábrázolásának, a Birodalom-szerthe sok száz (ezernyi?) példányban ismert bikaölés képének első értelmezési síkja ma már – ám, mindössze egy évtizede! – ismertnek mondható. A legtisztább – mondhatjuk: archetipikus – képtípushoz sorolható intercisai (Dunaújváros) reliefen ugyanazt ábrázolták, amit birodalomszerthe mindenütt: Egy jobb felé rohanó, éppen a földre roskadó bikát látunk. Legyőzője az állat hátán térdel, jobbával tört döf annak vállába, bal kezével az állat orrlíkába markolva igyekszik azt

megfékezni. Válláról köpenye széles ívet alkotva leng utána, fején jellegzetes attributumként, előrebiccenő csúcsú frígiai sapkát visel. A főjelenetet a relief két felső sarkában Sol (a Napisten) és Luna (a Holdistennő) képe kíséri. E két figura egyértelműen jelzi a bikaölés kozmikus, kozmológiai értelmét. A bikaölés képét – szigorúan kötött pozícióban és beállításban – két fáklyatartó ifjú, Cautus és Cautopates, valamint egy holló (a köpeny csücskén), egy skorpió (a bika heréjénél), egy kígyó és egy kutya (mindkettő a kés által ütött sebhez emelkedvén) teszik teljessé.

A jelenet értelmét – százévnyi meddő próbálkozás után – az 1975-ös teheráni Mithras-kongresszuson fejtette meg Stanley Insler, majd az ő megoldását tette teljessé 1989-ben David Ulansey, és 2001-ben Szabó Ádám. Ez az értelmezés a maga bonyolultságában is olyan egyszerű, hogy Insler előadásának hallgatósága (a téma elismert kutatói Oxfordtól Sydney-ig) az előadás végén a színházi vagy hangversenytermi produkciók végéhez hasonlítható tapsviharban törtek ki. Arról van szó, hogy az imént felsorolt szereplők egytől egyig megtalálhatóak a csillagos égbolton, az Ekliptika, illetve az égi Egyenlítő mentén. Ők a Scorpius, a Hydra, a Corvus, a Canis minor, a Gemini és természetesen a Taurus. A hiányzó negyedkörívet pedig a bika sebéből csorgó vér – a Tejút (Galaxis) jelképe – tölti ki. Innen tehát a szereplők és a beállítás szigorú kötöttsége: az égbolt örök rendje nem tűr semmi „művészi szabadságot”.

Ezen túlmenően pedig a bikaölés jelenete a Nap látszólagos égi útjának legfontosabb határpontjait, a napéjegyenlőségi pontokat jelöli ki, a tavaszpont egyik csillagképből a másikba való átkerülését állítja elénk. A bika halála annyit jelent, hogy a tavaszpont a Taurusból az Ariesbe (Kos) helyeződött át: új világkorszak kezdődött. (Vö. Jézus nevének a 'hal' = Halak [Pisces] jelentésű görög szóval való összefüggése, illetve mai spekulációk a Vízöntő = Aquarius jegy kapcsán.)

A tauroktónia szereplői az égi egyenlítő mentén (S. Insler nyomán)

A kép így érthetőnek látszik. De ki öli meg a bikát? Hiszen 'Mithras' nevű csillagkép nincs és nem is volt. Insler leírni nem merte, de előadása végén, mintegy ráadásképpen, megkockáztatta: a bika hátán az Égi Vadász, Órion térdel. Ezt az ötletet kapta fel és formálta könyvvé Michael Speidel. (Az ő könyve adta az indíttatást Jankovics Marcellnek, hogy a magyar Szent László legenda képeiben ugyanezt a gondolatot ismerje fel - minden jel szerint helyesen.) Ám ez az ötlet tévesnek bizonyult. A már említett Ulansey hitelt érdemlően bizonyította be, hogy a Taurus az égbolton pontosan a Bika csillagkép fölött – tehát tőle északra elhelyezkedő –, lényegében ugyanilyen beállításban ábrázolt Perseus döfi le.

De ha a tört a bikába döfő, lengő köpenyű, frígiai sapkás fiatal isten Perseus, akkor hol van Mithras?

Úgy tűnik, erre a kérdésre máig nem született meg az elfogadható válasz. Ulansey maga egy meglehetősen naiv spekulációt ad elő arra vonatkozóan, hogy a görög mítoszok Perseusát miért és hogyan azonosították – pontosabban: cserélték ki! – a fény és az igazság iráni istenével. Érvelése azonban súlyosan ellentmondásos.

* * *

Van azonban egy olyan lehetőség, amely talán választ tud adni erre a kérdésre is.

Fentebb már említettük, hogy a feliratos emlékek nagy tömege nevezi így az istent: Mithras, a legyőzhetetlen Napisten. Szájunkba rágja: Mithras, az eredetileg különálló személyiség, az, aki azonosult *Sol invictusszal*. Ezt erősíti az ábrázolások sokasága, amelyek Mithrast és Solt két különálló személyként ábrázolják, amint:

- szövetséget kötnek egy égő oltár fölött,
- különös küzdelmet folytatnak egymással,
- Mithras felszáll Sol égi szekerére,
- együtt lakomáznak, itallal áldoznak a leölt bika teteme fölött.

Nyomatékosan említettük fentebb, hogy a képek, amiket látunk, nem mások, mint egy nagy filozófiai, erkölcsi, kozmológiai és persze végső fokon teológiai rendszer lenyomatai.

E lenyomatok, a kultusz egységes megjelenési formái, a Mithras-kultusz minden megnyilatkozása azt sugallja, hogy azok nem egy hosszan tartó spontán „fejlődés” eredményei – hiszen nincsenek „átmeneti” képtípusok –, hanem egyszeri vallásalapítói gondolat és az ahhoz szorosan hozzátartozó cselekvő akarat megnyilatkozásai. Ugyanúgy, mint Buddha, Zarathustra, Jézus vagy Mohammed esetében.

Mondottuk (Stig Wikander könyvnyi érve alapján): a 'Mithras' személynév. Feliratos előfordulásait ismerjük, ez volt az etiópok mitikus törvényhozójának a neve, Apuleius Aranyszámár (*Metamorphoses*) című regényének Isis-papját is így hívják. Nem volna lehetetlen, ha a ma Mithras-kultusz, mithraizmus néven ismert vallás egy valamikor a Kr. u. 1. században élt emberről kapta volna a nevét ugyanúgy, mint a buddhizmus, zoroasztrianizmus, khrisztianizmus vagy mohammedanizmus. Ebben az esetben egy nagy műveltségű ember – „Mithras, a Próféta” – megdicsőülésének, égi útjának, a Napisten szekerére való felszállásának, a Világrend új korszaka megalkotásának, végül pedig a legyőzhetetlen Napistennel történő szövetség megkötésének, a vele való egyesülésnek a dokumentumait látjuk a képeken...

De csak képeken, mert a hozzájuk tartozó, azok háttérét alkotó szövegek kivétel nélkül elvesztek. (Talán egyszer majd előkerülnek, mint a Holt-tengeri tekercsek...) A nagyon csekély mennyiségű antik szövegrészlet, amelyeket Franz Cumont gyűjtött össze a 19. század végén, mindenesetre nem mond ellent ennek az – első pillantásra talán fantazmagóriának tűnő – elképzelésnek.

* * *

Azt, hogy a Mithras-kultusz eredendően alapított vallás, elsőként a 20. század egyik legnagyobb vallástörténésze, Martin Paul Nilsson vetette fel, Görög vallástörténetének 1961-es második kiadásában. Ő az alapítás körülményeit nem vizsgálta. Később Richard L. Gordon szociológiai értelemben a Birodalom „értelmisége” körében kereste a kultusz keletkezési körülményeit. E sorok írója két ízben is megpróbált kapcsolatot keresni a kultusz keletkezése és a délpannoniai Poetovio (Ptuj, Szlovénia) birodalmi vámigazgatási központjának gazdag, korai emlékanyaga között.

Ezt nem elutasítva Reinhold Merkelbach 1984-es nagy monográfiájában a Róma városi császári hivatalnok-elit körébe lokalizálta a kultusz megteremtését. Legfrissebben Ulansey a kilikiai Tarszoszt, Kisázsia egyik legfontosabb kereskedelmi és szellemi központját – Pál apostol szülővárosát – jelölte meg a Mithras tisztelet bölcsőjeként.

Eme előzmények után most először hangzik el az a gondolat, hogy a Mithras-vallás megalapítása mögött egyetlen személy sejthető, maga Mithras, 'a Próféta'. Ő kellett legyen az az ember, akinek „színe változása”, az örök életű istenek közé emelkedése, a „legyőzhetetlen Nap”-pal történő azonosulása volt az a „jó hír”, amely a kultusz legbenső lényegét alkotta.

Hogyan és hol történhetett meg ez a Kr. u. 1. század végén–2. század elején, alig fél évszázad alatt? Véleményem szerint a következőképpen.

Az 1. század közepén az a Claudius került a Római Birodalom élére, aki, testi hibás ember lévén, ifjúkorát nem az üresfejű, rangkóros hadseregben és a bíróságok szócséplő szócsatáinak színterén töltötte, hanem a könyvtárakban és az írópult mellett. Amikor, számára is váratlanul, Kr. u. 41 januárjában az ő vállára hullt a császári bíbor, egy olyan ember került a hatalmas állam élére, aki minden más rómainál többre becsülte az igazi szakértelmet. Rövidesen újjászervezte a Birodalom közigazgatását és igazságszolgáltatását, új alapokra helyezte a pénzügyi kormányzatot, megteremtette a posta- és gyorskocsi-hálózatot, számos újítást vezetett be a vallási életben, különös vonzalmat mutatott az etruszk kultúra és a görög misztériumok iránt. Minisztériumainak (a cédulázó tudós munkaeszközének, az adathordozó cédulákat tároló dobozok nevét idéző) *scriniu-*moknak az élére nem félművelt arisztokratákat, vagy enyves kezű *publicanus*okat, hanem nyelveket tudó, tudományosan képzett, ma talán úgy mondanánk: szakértői kormányzati munkára alkalmas, magasan kvalifikált *libertinus*okat állított; nem a származást, hanem a szakértelemben megnyilvánuló emberi minőséget tekintve a minél magasabb fokra történő kinevezés valódi alapjának. (Ez volt a misztérium-közösségek, beavatáson alapuló belső értékrendjének etikai alapleve is.)

Claudius szervezte meg a Birodalom vámrendszerét is, azt a semmi más, későbbi korszakban nem reprodukálható intézményt, amely a Gibraltári-szorostól a Fekete-tengerig és az Eurfratesig terjedő Birodalom belső és külső kereskedelmét szervezte, a kereskedő karavánokat útvonal-információkkal, tengeri és főleg szárazföldi navigációs kézikönyvekkel, *itinerarium*okkal látta el, és persze – mintegy mellékesen – a *portorium*ot, azaz a kereskedelmi illetéket is beszedte.

Nincs okunk kételkedni benne, hogy e nagyon bonyolult hivatalrendszer birodalmi vezetői Róma legképzettebb emberfői voltak. Gondoljuk meg: egy-egy vámhivatal élén olyan embernek kellett állnia, aki több nyelven beszélt, latinul és görögül, netán arameusul is írt-olvasott, jártas volt a Birodalom jogi, pénzügyi, piaci viszonyaiban; értett a

könyveléshez, magasabb matematikai műveletek (százalék- és kamat-számítás) elvégzéséhez; karavánvezetői szinten ismerte a hivatalához tartozó terület földrajzi és útviszonyait, térképeit, útvonalleírásait (*periplus*); mindenki másnál jobban kellett ismernie a csillagok állása szerint való tájékozódás lehetőségeit az év bármely szakában, az éjszaka bármely órájában és – mai fogalommal élve – bármely délkör alatt! Ezen felül természetesen jó emberismerőnek, biztos erkölcsi értékítéletűnek és sokoldalúan műveltnek sem ártott lennie, hogy egyaránt szót értsen északi germán, kaukázusi örmény, pontusi görög vagy mezopotámiai zsidó, arab, stb. üzletfeleivel.

Egy-egy vámközpontban minden és mindenféle információ kumulálódott. Nem csak az irattárban, a fejekben is. A pénzügyi, kereskedelmi, politikai hírek mellett itt csapódtak le a távoli népekről szóló etnográfiai híradások, távoli városokról, művészeti alkotásokról („világcsudákról”) szóló elbeszélések, és – az antik gondolkodás középpontjában álló – idegen mítoszok, vallásos gondolatok, szertartások leírásai is.

Ha mármost feltételezünk egy olyan magas rangú (fő)-revizort – a vámszemélyzet feliratain: *contrascriptor* –, aki állomásról-állomásra járva látta el feladatát – és ilyen funkcionáriusnak a dolog természetéből következőleg lennie kellett –, akkor nincs felső határa annak a sokrétű tudásnak, amely az ő fejében felhalmozódhatott.

Ő lehetett az élő Mithras. Neki állt módjában munkája végzése során bejárni szinte a fél Birodalmat. Megismerni, megérteni, netán le is rajzolni – vagy kísérőjével lerajzoltatni – azokat a szobrokat, festményeket, azaz ikonográfiai előképeket, amelyekkel a modern művészettörténeti kutatás a bikaölés kompozícióját kapcsolatba hozza. Neki állt módjában a hosszú utazások alatt elolvasni a görög hellénisztikus irodalmat, a *Septuagintát*, az újpüthagóreus filozófusokat, Platón dialógusait, melyek hatását Robert Turcan mutatta ki a mithraizmus feltételezhető tanaiban. Az időbeli és területi egybeesés miatt azt sem zárhatjuk ki, hogy néhány korai keresztény irat is megfordult a kezében. Neki (és csak neki!) volt lehetősége az állami postaszolgálat bevonásával – másként lehetetlen – eljuttatni az alaprajzokat, könyveket, liturgikus szövegeket és teológiai elmélkedéseket egy emberöltőnyi idő alatt Britanniától Szíriáig. És feltétlenül egy ilyen személyiségre vall a kultusz egyértelmű latin nyelvűsége – sok-sok görög, görögös (ritkán: iráni) háttér reminiszenciával. Egy ilyen személyiség kapcsolataira utal, hogy a kultusz a keleti Birodalomfélben a közigazgatási-adminisztratív centrumokban bukkan fel, hiszen ezekben a központokban működtek a vámhivatalok is.

Nehéz lenne itt elhárítani egy kínálkozó párhuzamot. A názáreti Jézus tanítványai közül legalább ketten – Lévi Máté és Bertalan – voltak vámosok. A Jézus korai híveihez csatlakozó Zákeus egyenesen *arkhitélónész* volt, a vámosok feje. Pál apostol, még Saul korában, ha nem is vámosként, de nagy területeket bejáró „ellenőr”-ként üldözte a Krisztus-követőket. Lukács apostolról pedig úgy tudja a

kegyes hagyomány, hogy evangélista volta mellett nem csupán orvos volt, hanem festő is, a kanonizált ikonhagyomány megfogalmazója, megalkotója.

Hogy hol működhetett Mithras, „a Próféta”? Fentebb már jeleztem, hogy magam korábban a Dráva-parti Poetoviora gondoltam, – s gondolok ma is. A nagy tekintélyű Reinhold Merkelbach, a hellénisztikus irodalom, mitológia és misztériumok kutatásának *Altmeistere*, a birodalmi fővárost tekintette a Mithras-kultusz kialakulása színterének, ám ő is a császári hivatalnokok alacsony származású, de magasan képzett emberfőinek körére mutatott rá. Róma azonban nem Poetovio. Csakhogy Dobó Árpád már 1940-ben leírta a következő mondatot a Birodalom legnagyobb – Noricumtól és Észak-Itáliától Pannónián és a Balkánon át Kis-Ázsiáig és a Pontus-vidékig terjedő – vámkerületéről, latin nevén a *Publicum portorium Illyrici*ről szóló könyvében: „Az illyricumi vám első említése Claudius korából való..., valószínűleg az illyricumi vámkerületnek ekkor még Rómában volt a központi vámhivatala.” Ez a hivatal a Flavius császárok korában költözött át a pannóniai Poetovioba, és ott is maradt évszázadokig...

* * *

Poetovioból ma a Birodalom Rómán kívül legsokszínűbb, leggazdagabb Mithras-kultuszra vonatkozó emlékanyagát ismerjük. Ebből az anyagból is kiemelkedik a *Publicum portorium Illyrici* központjának alkalmazottai által épített és berendezett, a maga nemében páratlanul gaz-

dag szentély. Ennek a szentélynek a 160-as években történt háborús pusztulása utáni újjáépítésekor a bejárat elé Cautes és Cautopates, a fáklyatartók tiszteletére felállítottak két oltárkövet, amelyeket a szentély alapítója emlékének szenteltek. (*In memoriam Hyacinthi.*) Ez a gesztus páratlan a Római Birodalomban: nincs még egy olyan vallási felirat a több tízezres anyagban, amely egy halott emlékét örökítene meg. A római közgondolkodásban a halandók és az örökéletű istenek világa között átléphetetlen határvonal húzódott. Itt ennek a határnak az átlépéséről van szó. Mégpedig okkal, hiszen a Poetovio-környéki Mithras-szentélyekben ott állt a *Transitus dei*, azaz „isten(né való) Átlépés” oltára és szobra, az említett poetovioi templomban két példányban is.

És van még egy töredékes felirat a poetovioi Mithras-emlékek között. Értelme, már ami a néhány szavas szövegnek lehet, homályos. Így szól: ...[ele]vavit in modum Solis [C]auti et Cautopati in (h)onor(em)]. Azaz: ...Napisten módjára emelkedett fel. Cautes és Cautopates tiszteletére (szentelték ezt az emléket).

Cautes és Cautopates a bikaölés reliefek két oldalán álló két fáklyás ifjú, - az Ikrek csillagkép Castor és Pollux csillagai – az Élet és Halál egységének, az Örök Élet gondolatának megtestesítői. Az *elevatio* fogalma pedig – szótári szinten – egyértelmű: „felemelkedés, felemelés”.

...De itt abba kell hagynunk a következtetéseket, már csak azért is, mert minden gyakorló epigráfus tudja, hogy mindig a legfontosabb felirat törik össze, és éppen a legkényesebb helyen...!

IRODALOM

- Beck, Roger, „Mithraism since Franz Cumont”: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II, 17.4. New York, 1984, 2002–2115.
- Cumont, Franz, *Textes et Monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, Vol. I-II., Bruxelles, 1896–1899.
- Uő, *Die Mysterien des Mithra*, Leipzig, 1911.
- Dobó Árpád, *Publicum portorium Illyrici*, Dissertationes Pannonicae II:16., Budapest, 1940.
- Gershevitch, Ilya, *The Avestan Hymn to Mithra*, Cambridge, 1959.
- Gordon, Richard L., „Franz Cumont and the Doctrines of Mithraism”: Hinnels, J. R. (ed.), *Mithraic Studies I*, Manchester, 1971, 15–249.
- Uő, „Mithraism and Roman Society”, *Religion* 2 (1978) 213–219.
- Insler, Stanley, „A New Interpretation of the Bull-slaying Motif”: Boer, M. B. – Edridge, T. A. (eds.), *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, Leiden, 1978, 519–538.
- Jankovics Marcell, „Csillagok között fényesség csillag.” *A Szent László legenda és a csillagos ég*, Budapest, 1987.
- Komoróczy Géza, „Halászok és vámosok. A korai kereszténység társadalmi talaja”, *Világosság* 12 (1971) 193–201.
- László Ferenc, „A római Mithras-kultusz kutatástörténete”: *Sic itur ad astra* 12 (2000) 219–255.
- Lentz, W., „Some Peculiarities not Hitherto Fully Understood of Roman Mithraic Sanctuaries and Representations”: Hinnels, J. R. (ed.), *Mithraic Studies II*, Manchester, 1971, 358–377.
- Merkelbach, Reinhold, *Mithras*, Königstein–Hain, 1984.
- Nagy Tibor, „A sárkeszi Mithraeum és az aquincumi Mithra-emlékek”: *Budapest Régiségei* 15 (1950) 47–120.
- Uő, „A paksi Mithras-dombormű” *Archeologiai Értésítő* 85 (1958) 7–17.
- Nilsson, Martin Paul, *Geschichte der griechischen Religion*, Handbuch der Altertumswissenschaft V, 2, München, 1961.
- Gojkovič, M. V. – Koler, N. (szerk.): *Ptuj v Rimskem Cesarstvu. Mithraizem in njegova doba. – Ptuj im römischen Reich. Mithraskult und seine Zeit*, Ptuj, 2001.
- Speidel, Michael, *Mithras-Orion*, Leiden, 1980.
- Suetonius Tranquillus, *A Caesarok élete*, fordította Kis Ferencné, Budapest, 1975.
- Szabó Ádám, „Das Verknüpfungselement der Sternbilder der Tauroktonszene. Zur Geschichte des Mithraskultes.”: Gojkovič – Koler, *Ptuj v Rimskem Cesarstvu...*, 275–283.
- Tóth István, „Das lokale System der mithraischen Personifikationen im Gebiet von Poetovio” *Arheološki Vestnik* 28 (1977) 385–392.
- Uő, „A Dacian ‘Apostle’ of the Cult of Mithras?” *Specimina Nova* 8 (1991) 153–160.
- Turcan, Robert, *Mithras Platonius*, Leiden, 1975.
- Ulansey, David, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, New York – Oxford, 1989.
- Uő, *Die Ursprünge des Mithraskultes*, Darmstadt, 1998.
- Uő, „A Mithras-kultusz rejtélyei” *Tudomány* 6 (1990) 70–75.
- Vermaseren, Maarten J., *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, Vol. I-II., Den Haag, 1956, 1970.
- Uő, *Mithras the Secret God*, New York, 1963.
- Wikander, Stig, *Études sur les mystères de Mithras*, Lund, 1951.